

կին, որ անազորոյն մահուան մը բոլոր դառնութիւնը և վիշաքը կրած ու զգացած է:

Այսօր Տիկին Տիւարք՝ այդ միեւնոյն ազգացոյցեան տակ՝ մեր կիներուն գրական և կրթական գործունէութեան առաջնորդը հանդիսանալէ յետոյ, Այսօր Սթէֆանոյի մէկ խորըրոտանէին կ'ապրի, բոլորովին անցեալ սեռուղիին վերաբերած ըլլալու պէս, և այսօր երբ իր երկերը ձեռք կ'անենք, մենք՝ դեռ երկուաներ կ'ըլլանք զարմանալի կնոջ մը այն յանգիւցումեան վրայ՝ որ 1880—90 շրջանին մէջ թէ գրական հրապարակ ելլալ յանգիւցած է, և թէ ընդհանրութեան հակառակ գաղափար մը տարածած է:

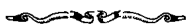
Մեր մէջ ինքն առաջին գաղափարի կինը եղած է, հոգ չէ թէ իր գաղափարները ծայրայեղութիւններ եղած ըլլան, որոնք միայն իր զգացումներու ծայրայեղութեան, մատչելի չըլլան ամէն ուղեղներու:

«Իր գաղափարները թարմ են, մոռցնել ապու չափ իրենց կեցելին շարունակը. ուժով են քաւելու չափ ցամաք մօրիոնակութիւնը զանոնք արտայայտող արեւնաթին, որ այնքան լայն ու փողփողուն, հոծ ու երփնեքանգ է մեր ժամանակին մէջ»:

Իբր կին գրող՝ այրերէ ազդուած է և հակառակ կնոջ գաղափար պաշտպանելու ձգտումին, այլ մարդու գրականութիւն մը ըրած է, խորհողի, պատճառաբանողի գրականութիւն մը, ուր զգայնութիւնը չէ մեծ տեղ բռնուր, և ուր պէտք էր որ բռնէր իբր կնոջ մը արտայայտութիւնը:

Շառայարեհի

Ա. Ա. ՊՊՊԱՅԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ազգագրական համալէս, Ե տարի, 2 գիրք. հրատ. Ե. Լալայեան. Թիֆլիս. 1900. Կեանքը, ինչպէս անհատներուն, այսպէս և ազգի մը՝ երբեք մեծ էջեր ունի. անցեալ, ներկայ և ապագայ. առաջին երկուքին լաւ կամ յո՞ր ուղղութիւնէն կ'ախտի երբոր:

զին յաջողութիւնը կամ ոչ, Եւ մինչդեռ անցեալը ամէն ժամանակ և ամէն ազգի մէջ դիմիլ զօրութիւն մ'ունեցեր է և ընդհանուր ուսումնասիրութեան տարակալ դարձեր է, շատ քիչերու ուշագրութիւնը կը գրաւէ ներկայն, իսկ ապագայն՝ զրեթէ ոչ մէկուն: Մեր ազգին անցեալն ալ բաւական ուսումնասիրուած է զանազան կողմերով. կը մնայ պարագիւր անոր ներկային քննութեամբ, որ այնչափ աւելի դժուարին ձեռնարկ մ'է, որչափ որ կենաց այլեւայլ պատահարներ վարած, ցիր և ցանրած է ազգերին օտար երկիրներու ներքեւ, որոնք՝ ո՞ր գիտէ՞ ինչ փոխորիկներ կը ծածկեն դեռ իրենց մէջ. Այլ գիտարին՝ նոյնչափ համակրելի և օգտաւշահ ձեռնարկը՝ իւր վրայ ստանձնէր, և ար. Ե. Լալայեան, զոր և հինգ տարիներէ ի վեր կը շարունակէ օրինակելի տոկոնութեամբ, իրեն Ազգագրական համալէսին ձեռքով, որուն 2 գիրքը առջեւ է: Օրինակելի տոկոնութիւն բաժնի, որ լուսնաւոր գաղափարի մը ձեռնուկ է միայն, որոնցմով կ'արիանայ յազմել արգելներուն և մշակել կանոնաւորապէս գրական այնպիսի մասնաճիւղ մը, որուն հիմը զրեթէ ինքը գրած է մեր մէջ:

Առջեւ է, բո՛ւ, 2 գիրքը. կը բաժանապէս հետեւեալ յօդուածները. ա. Բաշաւընի կամ Հարք գաւառ. Բենսէի. 7—108 էջ. բ. Համբէնցի հայեր. Ե. Մուրադեանի, 109—158 էջ. գ. Թրքաւա Դաշիք, ազգային ժողովրդական դիցազներգութիւն. Ա. Արեղեանի, 159—192 էջ. դ. Հայ գեղարվեստի պատմը, Ե. Մախաւեանի, 193—230 էջ. ե. Գանձակի գաւառ, Ե. Լալայեանի, 232—382 էջ. գ. Բաւսն. ժողովրդական երգեր, Ա. Չարուր. 383—390 էջ. և այլն:

Շատ ախորժով կը կարգացուն այսպիսի գրութիւններ, որոնք մեր ժողովրդական բարբերը, սովորութիւնները, և այլն, կը պատ-

կերպացնեն. և կը յիշեցնեն, մանաւանդ օտաւրութեան մէջ թափառողներուն, մանկական այն քաղցր օրերը, երբ մեզմէ իւրաքանչիւրինս, մեր տնական վառարանին շուրջը բոլորած, կը զուարճանայինք մեր պապերուն կամ մամբրուն պատմութիւններով. երբ մենք ալ, մի և նոյն աւանդութեանց և սովորութեանց զաւակներ, նոյն ազգեցութիւնը կը կրէինք, նոյն զգացումները կ'ունենայինք, ինչ որ կը կրեն և կը զգան հիմակ անոնք, որոնք խոր արմատ ձգած՝ փոթորիկները չեն կրցած խելը զիրենք հայրենի հողէն, որուն հիւծով կը սնանին, որուն օդը կը ծծեն, և անոր հարազատ ծնունդները մնալու բախտը ունին:

Ո՛րչափ ուսանելիք բաներ ժողովրդեան բարբիճ, սովորութեանց և զրոյցներուն մէջ: Կրօնական վարպետութիւններ և աւանդութիւններ, անոր բերին մէջ կերպարաւ նափոխ եղած, զուարճալի երեւոյթ մ'առեր են. ինչպէս են Քարի և լաթ հրեշտակներ (ԼՂ 8—14), որոնց մասին յատուկ Քուլաւնիի զաւտաբարբառով մանրաւէպեր և խօսակցութիւններ եւս մէջ բերուելով, զուարճալի ըլլալէն զատ՝ իրենց օգուտն ալ ունին, մանաւանդ զաւտաբարբառներով պարապողներուն: Առեւտրապաշտոնականներ, ժողովրդեան ջերմ երեւակայութիւնէն ծնունդ առած, որոնք տակաւին պոյութիւն ունին ստորին պատկարզին մէջ, գիտութեան լոյսը դեռ հոն թափանցած չըլլալուն պատճառաւ: Գեղեցիկ է «Օրշնեալի Աստուած, օրշնեայի բարի լուսու քաղցրիկ Բերտտոս» սկսուած օրաթերը (ԼՂ 18), որուն մէջ գեղջուկին սիրան է որ կը խօսի. «Ո՛րչափ ճառած իրեն պարգութեան մէջ: Յետ Տիրամօր, մեր ազգին ամենէն աւելի սիրած սուրբերն են՝ Մշու Մօռադադատար Ս. Կարապետ և Ս. Սարգիս, մանաւանդ վերջինս, որու մասին եղած աւանդութիւնք և զրոյցք անթիւ են, և որուն չափազանց պաշտօնասիրութեամբը՝ կարծես կ'ուզէ հայ ազգը հատուցումն ընել այդ Սրբոյն՝ Յովնիկին կրած մոռացութեան և աւարտանաց: Ժողովրդեան մտքին մէջ երեւակայելու կարողութիւնը ճշտ է, յանդուգն թոյլ մ'ունի, գունագեղ պատկերներով կը

նկարէ ամենէն աւելի ծանօթ և սովորական դէպքերը. չի խղճեր նոյն իսկ կրօնական սահմաններուն մէջ թեւակոխել, ուր հոս հոն կ'ազդեցանէ հնարագիւտ այլաբանութիւններ, նմանութիւններ, որոնք այնչափ բնական կ'երեւին մեզ. այսպէս են, Հրեշտակին երկրազորութիւն ուսուցանելը Աղամայ, օստաւային՝ ազուսի կերպարանքով՝ սպաննելու կերպը ցուցնելը Կայնին. Մարտա-Աղայի երկարակեցութեան մանրաւէպը, Ջրհեղդի և Նեմրութի պատմութիւնները, և այլն (ԼՂ 26—34). Այն ամէն բան որ կարգէ դուրս բարձրութիւն մը կամ խորութիւն մ'ունի, այն ամէն բան որ կը հիացնէ, կը սարսափեցնէ, կը զմայլեցնէ կամ կը յափշտակէ զինքը, նա կը յարգէ՝ կ'աստուածացնէ զայն, գերեւակն ուժ մը կ'ընծայէ անոր: Այս կերպով՝ արեւ, լուսին, աստղեր, կայծակ, փոթորիկ, որոտում և անդնակ (ծիածան), ժողովրդեան աչքին՝ շնչաւոր էակներ են, որոնք յաշնոգութեան կամ ձախսութեան պատճառ կ'ըլլան մարդու. հետեւաբար աւանդում կ'երգնուն, կ'անիծեն կամ կը բարեմաղթեն, պարագային համեմատ (ԼՂ 34—35). Նախապաշարմանց մասը բաւական ճոխ է (ԼՂ 35—55), որուն նիւթ կը մատակարարուին բոյներ, կենդանիներ, զեղեր, և այլն, որոնց մէջ կան շատ հետաքրքրական և նոր բաներ. կայ Երազներոս բացատրութեան, որ քիչ շատ նոյն է ուրիշ տեղեր ալ: Կան ինչ ինչ նախապաշարումներ, որոնց շատ հին ծագումն ունենալը յայտնի է, որոնց նմանները կը կարգանք Եզրեկայ գրքին մէջ. օրինակ. «Աչքի ստալը կամ պալիլը՝ հեռաւորին, պանդխտին շուտով վերադարձը ցոյց կու տայ». Եզնիկ կ'ըսէ. «Յօրժամ ակն խաղայցէ (որ բոլորովին հակառակն է), բնական ազգեցութեամբ վասն գնորդ որ տեսանելոյ լինի՝ ասնէ՛ նշանակ» (ԼՂ 175). «Ալ ձեռքը որ քորուի, դրամ կը ստանան. ձախը՝ դրամ կը ծախսեն». «Ուղբի տակ որ քորուի, ձամբայ երթալու նշան կը համարուի». Եզնիկ կ'ըսէ. «Յօրժամ ոտն կ'ծիլէ կամ ձեռն, մին՝ ասնէ՛ ճանապարհի գնալը նշանակ է կամ անձրեւի. և միւսն՝ անոնց ինչ յուսերէ կամ տալը»: Կը գրէ

գարձեալ Եղնիկ. « Յորժամ յերանս կամ յայլ անդամս միս խաղայցէ, նշանակ հեծանելոյ ուրուք է, ասեն, կամ հանդերձս աղնուս աղանելոյ, կամ սիրելոյն պատահելոյ, կամ զան բնակելոյ . . . նոյնպէս և փնջելի, և լեզուի կծել, և ունկանն հարկանել, և բմբասին կծել, ոչ իմէ յայսոյ իմելէ լինի, այլ ի բնական աղիցցութենէ անտի՝ զոր տնկեալ է արարչին յանդամն » : Տասնեակ և աւելի զարեր կը զորին, զէտութենք և քաղաքականութիւն հսկայաքայլ կը յառաջդիմեն, և ժողովուրդը կը մնայ նոյն՝ ինչ որ էր Եղնիկայ միջոց, և կը շարունակէ դիտել գերբնական երեւոյթներ կամ ուժեր՝ ամենէն աւելի բնական զեպքերուն մէջ, որքոչէն բարի կամ չար էակներ՝ որոնց ձեռքն է այս կամ այն կողմ դարձունել մարդուս կենաց անիւր :

Շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը գտնուին այն գլխուն մէջ, որ Նշանաւոր սոցներու վրայ կը խօսի (էջ 56—68), ուր կրօնական ծէսերուն հետ հիւստեալ են նաեւ բնատանկան սովորութիւններ և զուարճալի մանրամասնէք, որոնք տեղական յատակին նկարագիր մ'ունին, և թուլանըխոց կատակաւոր և զուարճի բնոյթը ցոյց կու տան :

Ասոր կը յաջորդեն ժողովրդական երգեր (էջ 69—73), զուարթ և զուարճալի իմաստներով լի, երջանիկ ժամանակներու մէջ ծնունդ առած, որոնք անշուշտ լուծ են հիմակ, Փողթան երգերուն նման, աւելի զուարթ օրերու սպասելով : Առաձեներու մասը աւելի ճոխ է (էջ 74—100), զրեթէ կատարեալ հաւաքումս մ'է թուլանըխոց առականութիւն, այլադիմին կարգով շարադասուած, որոնց մէկ մասը ծանօթ են և զործածական նաեւ ուրիշ տեղեր : Ժողովրդեան բեղմնաւոր մաքի արդիւնք են աղոնք, որոնց մէջ թէպէտ արուեստը կը պակսի, այլ բնական գեղեցկութիւն մ'ունին, նման այն վայրի ծաղիկներուն՝ որոնք լերանց կամ ժայռերու ծայրերը կը բուսնին : Հանդիպեցնուած մէջ ալ կը գտնուին գեղեցիկներ, զուարճալիներ, իրենց մեկնութիւններով, բայց մեծաւ մասամբ սովորական բաներ են, առանց զարմանալի գիւտ մ'ունենալու : Առականութիւն մա-

սը, առաջիններուն համեմատութեամբ շատ աղքատ է, երկու հատ են ընդ ամէնը, « Փայլն և աղիւծը », և « Սիկ երէց », որ կ'ուզէ զրախտ երթալ, բայց չի յաճողիր : Գերջինը բաւական զուարճալի է, բայց երկայն և միօրինակ :

Համէնցի հայր՝ տարօրինակ տիպար մ'է հայու և քրիստոնէի, ինչպէս կը ներկայացնէ մեզ Մուրատեանց : Նշմարիտ պաշտօնատար մ'է քնութեան, որուն հարազատ որդին է, և որուն աւելի յարգանք կ'ընծայէ՝ քան Արարչին : Սակայն Աստուծոյ աղօթքն ալ անպակաս է, և « Զարմանում է, թէ ինչպէս կարող է մարդ չաղօթել, քանի որ թոշուններն անգամ աղօթում են » (էջ 110) : Նա լոկ անուամբ քրիստոնեայ է, տեսակ մը աղանդաւոր, որ քրիստոնէական կրօնքին հիմն իսկ կ'անդիտանայ, և մէկ Աստուած միայն կը ճանչնայ, որ է՝ երկնաւոր Հայրը, առանց զանգամանաւ աստուածային երեք անձինքը : Այս Համէնցի հայեր վերանագրով յօդուածը շատ խնամքով եղած աշխատութիւն մ'է, գեղեցիկ խորհրդածութիւններով լի : Ինչպէս Բուլանբիի հայն, այսպէս նաեւ Համէնցին իբր շնչաւոր էակներ կ'ընդգրկին արեւ, լուսին, աստղեր, և ուրիշ երկնաւոր մարմիններ և երեւոյթները, որոնք աղիցցութիւն ունին մարդուս կենաց, զործերուն, բախտին և յաջողութեան վրայ : Բայց ամենէն աւելի լուսինն է անոնց յարգանաց և պաշտաման առարկայ, որուն ընթացքով կը հաշուեն և կը կարգաւորեն իրենց կարեւոր գործերը : Ունին զանազան խորհրդաւոր բացատրութիւններ արեւու և լուսնի խաւարմանց, գիւտաւորներու երեւնալուն, որոտումներուն, փայլակին կամ կայծակին (էջ 111—115) : Արհաւիրներու և երեւակայութեանց կոյտ մ'է՝ որով լեցուցած ըզընդին, կաշկանդուած անոնց ամէն քայլերը, միշտ հեռու կը թարթափին գիտութեան լուսաւոր սահմաններէն :

Անաքեան տարրերը գլխուն մէջ քնշ տարօրինակ կարծիքներու կը հանդիպինք, որոնք կարող են ծիծաղը շարժել ամենէն աւելի անժպիտ մարդուն : Հարցուր համէնցիին, թէ ինչո՞ւ քարը անշարժ կը մնայ իրեն

տեղը. կը պատասխանէ. որովհետեւ «այն-
քան է ուտել, մեծացել, որ մարդուն տեղ
չի մնացել. դրա համար Աստուած անիծել
է նրան, և զրանից է որ հիմա անշարժ ու
անխախտ մնում է իր տեղին». — ինչո՞ւ
ձուկը ջրին մէջ կը մնայ. որովհետեւ «ջուրը
ձկան չի երեւում». — ուսկի՞ց է կրակը.
«կրակը կայծակից է մնացել». ուրիշ ասոր
նման բացատրութիւններ. Ուրափ որ համ-
շէնցիք «սուրբ ծառեր չունին, ոչ էջ նրանց
համար ուխտ գնալ կամ մոծեր վառել զի-
տեհն», սակայն ունին զուարճալի աւանդու-
թիւններ մի քանի բոյսերու և ծառերու նկատ-
մամբ, ինչպէս, ցորենի, գարւոյ, ծխախոտի,
և այլն (Էջ 118—120). Կենդանիներու մասը
համեմատաբար առաջինէն աւելի ճոխ է, ուր
կը գտնենք զիւտաւոր մեկնութիւններ. օրի-
նակ իմն, թէ ինչո՞ւ ճնճողիկը կը թռչի և
հաւը ոչ. ինչո՞ւ ծիծեռնակին «պոչը չաթալ
է մնացել և բունն էլ տնկրոպն է չինում»,
և այլն. թէ ինչո՞ւ բաղէն «ամառուայ երեք
ամիսներին միշտ ծուռ է». — որովհետեւ,
կ'ըսեն, «Տիրամայրը անիծել է բազէին, —
աղբիւրի ջուրը վերեւից պղտորելուն համար,
— որ այդ ամիսներին ջուր չկարողանայ
խմել». Այսպիսի աւանդութիւններ այլեւայլ
կենդանեաց մասին, մանաւանդ մարդու
մարմնոյ մասերուն նկատմամբ, ինչպէս
նաեւ բարի կամ չար գուշակութիւններ եւ
զանազան և անոնց շշմարտեր, և այլն, կը
գտնուին մասամբ նաեւ ուրիշ տեղեր, ի հարկէ
այլեւայլ փոփոխութիւններ կրած (Էջ 120—
131). Բայց ինչ որ համշէնցի հայուն յա-
տուկ է և տարօրինակ, Աշխարհք և ազգեր
վերնագրով գլուխն և, մանաւանդ Ազգեր և
տերաքիւններ հատուածը (Էջ 131—3).
Սուրբերու մասին եղած աւանդութիւնք հա-
մառօտ են և նորութիւն մը չունին, բաց ի
հայր Աբրահամին և Թօփալ վարդապետին
զայդ պատմութիւններէն (Էջ 133—137). Չար
ոգիներուն և սատանային մասածութիւնը՝
ճշող ազգեցութիւն մ'ունի ժողովրդեան վը-
րայ. անոնց ստուերն է որ կը հալածէ զի-
րենք ամէն տեղ, անոնք են հիւանդութեանց,
ձախորդութեանց, ցաւերու և ուրիշ ամէն
չարեաց պատճառ. «և այդ ահել թշնամու

(սատանայի) զէմ, Աստուած մարդուն իբրեւ
զօրաւիզ ու օգնական իր հրեշտակներին է
զրկում» (Էջ 138). Եւ ահա շարք մը կա-
խարգութեանց և աւելորդապաշտութեանց,
սրտնցմով ամենէն աւելի քնական երեւոյթ-
ներուն պատճառը չար ոգիներուն կ'ըն-
ծայեն. եթէ զիպտածով տեղը կամ զգալը
մէկուն ձեռքէն ինկնայ, «սատանան կը
բռնի», «սատանան խփեց ձեռքին», կ'ըսեն.
Թէ սր կրակին փշնն և չի վառուի, «պատ-
ճառը էլի սատանան է, նա է որ չի թողնում
կրակին վառուի». երբ բան մը կ'որոնցնեն
և չի գտնեն, կ'ըսեն, «սատանան վրան
նստած է». Եւ այսպէս, քանի որ համշէնցին
այս հաստատուն համագումը ունի, թէ ամէն
կողմէ չար ոգիներուն ազգեցութեամբ պա-
շարուած է, ի հարկէ այդ չար զօրութեան
դէմ պիտի կռուէր իրեն բոլոր ուժով, յա-
տուկ զեղեր և միջոցներ ի գործ դնելով,
«որոնց պաղանիքն ու ազգեցութիւնը վերա-
գրում է երբեմն չար, երբեմն էլ բարի զօ-
րութեան» (Էջ 142). Ասկից է որ անոնց
մէջ շատ սովորական է «պտակած տեղը զխի
տակը Կիպրիսեոս գնել», կախարդական
հնարքներու գիմել, «Ռօմայիլ, բազմօտ,
ճռչկալ գրել», և այլն. Համշէնցոց յատուկ
և եզակի սովորութիւններէն մին է նաեւ՝
չի բանիլ կամ շաշխատել մեծ պահոց ամ-
բողջ առաջին շաբաթը, զոր Կօփօրաս կը
կոչեն, և որուն ամէն օրերուն առանձին
անուններ կու տան. — երկուշաբթի՝ Յես-
տուռ կը կոչեն. «ո՞վ որ այդ օրը բանի,
ողջ տարին նորա տանից ցեցն անպակաս
կը լինի». — երեքշաբթի՝ Սիւտուռ, «այդ
օրը բանոցի արտը՝ սեղը (հեղեղը) կը տանի.
— չորեքշաբթի՝ Քիւտուռ, «մալերը գայլը
կ'ուտէ». — հինգշաբթի՝ Քուտուռ, «շէն-
քերը քամին (հովը) կը տանի». — ուրբաթ՝
Միւտուռ, «տանը մկներ կը շատնան». —
շաբաթ՝ Յուտուռ, «տունը ցաւով կը բռնուի». —
և այլն. (Էջ 147—8). Անոնց օտոներուն մէջ՝
վրաւոր տեղը կը բռնէ Դաղկիւնատը, որ է՝
նոր տարւոյն նախորդ օրը (գեկտ. 31),
որուն համար անթիւ աւելորդապաշտական
կարծիքներ և սովորութիւններ ունին. օր.
«Ժաղկիւնատին գիշերը՝ ջրերը՝ մի ժամի

չափ կանգնում են և ուրիշ արծաթ գառ-
նում» . — Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ ապա Համ-
շէնցիք մէկ մէկ թողնու չեն դառնար . . .
Այդ խորհրդաւոր դիշերուան մէջ «ձառներն էլ
ծաւնր են անում», երկրպագութիւն տալին
Արարչին» : Միւս տոները յատուկ նշանա-
ւոր բան մը չունին, միայն թէ Համարաճ-
ման օրը «Քրիստոսի երկինք վերանալու
ժամանակ, իր գերեզմանի քարն էլ է ուզել
հետը բարձրանալ, բայց Քրիստոս Տէրը չէ-
թողել . բռնով հրել է ներքեւ, և քարը ան-
շարժ մնացել է իր տեղում» (էջ 188) : Իսկ
միւս աւանդութիւնը թէ «Քրիստոս Համբառ-
նալու ժամանակ ինն օր ճամբին է մնացել,
ամէն մէ օր մի հեշտակի (հրեշտակներու
դասով) մօտ հիւր», մեր հին եկեղեցական
աւանդութիւնն է, որուն Համեմատ Հաստա-
տուած է մեր մէջ երկրորդ Մարգկազարդի
տօնը :

Թղոռատ-Դաշէթ (էջ 157—192), աշխուժ
ոճով, զուարճալի, ժողովրդական վիպասա-
նութիւն ֆ'է, որուն զիւցաղնը՝ Դաւիթը, սաս-
նեցի Մհերին տղան է, նշանաւոր իրեն քա-
ջադրութիւններով : Կէս ոտանաւոր և կէս
բարակ է . պատմած է Ղազար մոկացի,
Յովակիմեանց Մանուկի որդին, վաթնա-
մեայ ծերունի, և գրի առեր է Ա. Արեղեան.
Սասնոյ գաւառաբարբառով է, որուն խրթին
բառերուն և բացատրութեանց ներքեւ ծա-
նօթութիւններ դրած է պր. Արեղեան :

Հայ գեղջուկի Արտմի Բ մասը կու տայ
մեզի տեղեկութիւններ և Ջաւախքի ժողովրդի
անընդիւն և նիստովացի մասին», որ իրեն
ցուրտ և խիստ կլիմային համար՝ զուրկ է
նոխ բուսականութենէ. Հետեւաբար, աղբատ
է բանջարեղէններու և մրգեղէններու մէջ,
այնպէս որ սովորական պտուղներն անգամ,
խաղող, թուզ, դեղձ, և այլն, չեն գտնուիր,
և բոլոր երկիրը գրեթէ անապատի կը նմա-
նի, բաց ի Խըրթըզ աւանէն և մի երկու
գիւղերէն, որոնք կը հասցունեն մի քանի
տեսակ սովորական պտուղներ . զլիսաւոր
բերքերն են, գարի և ցորեն : Ընդ հակա-
ռակն, ունի հարուստ արօտատեղեր, մա-
նաւանդ հարաւ և արեւելեան կողմերը . այս
պատճառաւ բնակիչք մեծաւ մասամբ ա-

նասնապաշտութեամբ կը պարագին, և ուրիշ
մի քանի արուեստներով, որոնք կը կազմեն
«ժողովրդի անդի աղբիւրները» (էջ 193—4) :
Յօգուածագիրը, պր. Յովհաննէս Մալխա-
սեան, յետ տեղնիտեղը նկարագրելու ժո-
ղովրդեան ուտելիքը և բմպելիքը՝ ամբողջ
տարւոյն շրջանին մէջ և եղանակներուն հա-
մեմատ, կ'անցնի խօսելու կերակուրի տե-
սակներուն և զանոնք պատրաստելու մասին
(էջ 199—213), որոնց վրայ չեմ ուզեր
ծանրանալ, թէ և գտնուին նորութիւններ և
ուսանելու բաներ, մանաւանդ տնտեսներու
համար : Յօգուածագիրը շատ սիրու գոյնե-
րով կը նկարագրէ Ջաւախքի բնակչաց «նիստ-
ուկացը», ի հարկէ ինչ որ իրական է .
անոնց ապրելու եղանակը, բնակարաններու
և անոնց կահաւորութիւնը, տնական և ար-
տաքին մաքրութեան հանգամանքները, և
այլն (էջ 213—217) : Երբեք չէ զաղափար
կազմել, առանց կարգաւոր զայն, անոնց
կարգէ զուրս աղտեղութեան մասին . մարդ
գրեթէ չի հաւատարու փորձութիւնը կ'ունե-
նայ, և պարզ կարգաւոր իսկ այնպիսի զգուսնք
մը կ'ազդէ, որ աշխարհէս ամենէն մեծ փոր-
ձանքը պիտի նկատուէր՝ այդպիսիներուն հիւր
ըլլալը : Եւ անշուշտ զորդին և հրատարակ-
չին մեծագոյն զոհունակութիւնը պիտի ըլ-
լայ, եթէ յաջողին, ո՞չ միայն Ջաւախքի,
այլ նաեւ նոյնպիսի պայմաններու մէջ զբա-
նուող ուրիշ կողմերու բնակչաց բարբերուն
և «նիստուկացին» մէջ կարեւոր փոփոխու-
թիւն մը յառաջ բերել այսպիսի գրութեամբք :
218—229 էջերուն մէջ կը նկարագրուին՝
կերակուր պահելու և կրելու, եփելու և մա-
տուցանելու ամանները, և կահկարասիներ,
իւրաքանչիւրին մեծութեան չափերով և զա-
նոնք գործածելուն պայմաններով, որոնց
պատկերներն ալ կը գտնուին առանձին տախ-
տակներու վրայ նկարուած :

Հանգիսէն հրատարակչը, պր. Ե. Լա-
լայեան, ունի ընդարձակ (152 էջեր բաղ-
կացած), կարելի եղածին չափ խնամով աշ-
խատած ուսումնասիրութիւն մը Գանձա-
կի գաւառի մասին : Այնչափ մանրամասն,
այնչափ կարգաւորեալ գրութիւն մ'է սա,
որ կրնար ո՞ն և եւրոպական ուսումնասիրութի

մը զարգ ըլլալ: Հետեւեալ տողերով համա-
ռօտ տեղեկութիւն մը պիտի տանք ընթեր-
ցողաց այս գնահատելի աշխատութեան վրայ:
Կը սկսի սեղմ՝ տեղեկագրով մը Գանձակի
գերմանացի գաղթականներուն վրայ, և ան-
միջպէս կ'անցնի խօսելու հայերուն վրայ,
անոնց հասակի բարձրութեան միջին հաշիւը
գնելով, թէ «նրիններն ընդհանրապէս աւե-
լի քան միջհասակն են, իսկ մեկըքական
և հոգեւորական գասերի մէջ շատ յաճախ
պատահում են բարձրահասակներ» . ան-
շուշտ Գանձակեցիք այդ վերջիններուն ըն-
տրութեան պայմաններուն զլխաւորը կը նկա-
տեն «բարձրահասակ ըլլալը»: Անոնց դի-
մագծական տեսութիւնէն կ'անցնի բնաւորու-
թեան, և կը գտնէ վանոնը «եստուր և հեշ-
տասուր», — երկու ֆետտակար ցեցեր ժողո-
վորդեան մը բարոյականութեան, — «մտաւոր
զարգացմամբ՝ աննախանձելի, ծոյլ», որուն
պատճառը մասամբ տաք կլիմային և հեշ-
տաբեր պոքիններուն կ'ընծայէ: Ոչ սակաւ
անկում կը նշմարէ անոնց մէջ՝ նաեւ կրօ-
նական և բարոյական սկզբանց մասին, ա-
ռանց որոնց չի կրնար ազգ մը մտաւոր և
հոգեկան կեանք ունենալ: Անոնց բնական-
րաններն այլ, սակաւ բացատրութեամբ, գեռ
նահապետական դրութեան մէջ են. թէ և
կահաւորումը մասամբ եւրոպական և մա-
սամբ ասիական է: Զգեստներու և զարդա-
րանքի մէջ գեռ միւտ գտած չեն եւրոպական
նորաձեւութիւնը, և կը պահեն, մանա-
ւանդ կանայք, իրենց բնիկ գունագեղ նկա-
րուած տարազը, ինչպէս կը տեսնուի պատ-
կերին մէջ (էջ 238): Նոր գլուխ մը կը
բացուի Ընտանեկան քաղաք վերնաբով, ուր
նախ և առաջ կը խօսուի ամուսնութեան և
հարսանիքի սովորութեանց և պայմաններու
վրայ, որոնց մէջ դժբախտաբար բարեփոխե-
լու բաւական կէտեր կան. որպիսիք են,
օրինակ իմե, պսակելն աղջիկները անչա-
փահաս հասակի մէջ (ինը—տասը տարեկան),
առանց տղայոց հաւանութեան՝ բռնի ա-
մուսնացնել գանձը, և այլն, որոնք յետոյ
բնտանեկան մեծ մեծ պիտանեան պատճառ
կ'ըլլան: Հետաքրքրական են «նշանադրու-
թեան զանազան ձեւերը», որոնք թերեւս

յատուկ են միայն Գանձակի գաւառին, ինչ-
պէս նաեւ այն սովորութիւնը, որուն համե-
մատ խօսեցեալը իրարու պայծալ ընծաներ
կը զրկեն իւրաքանչիւր տաներուն (էջ 245—
250): Մանրամասնօրէն նկարագրուած է
«պսակ գնալը», որուն նկարն ալ կայ, և
հարաւանաց վերաբերման եկեղեցական և
սոսկական հանդիսները: Միով բանիւ կը զբո-
նուին հոն մի առ մի, մարդու մը կենաց
շրջաններուն կարեւոր բոլոր երեւոյթները և
պէտքերը, խանձարուբէն սկսեալ մինչեւ
գերեզման ընելիք բոլոր քայլերը, հասակին
աստիճաններուն համեմատ տարուելիք խնամ-
քը, կրթական հոգերը, ապրուստի միջոց-
ները, մաքրութեան և առողջապահութեան
կարգերը, և այլն: — Կերպեր և խմբիչք.
Գանձակեցիք ընդհանրապէս կ'ուսեն բու-
սեղէն և կաթնեղէն կերակուրներ, մսեղէն՝
շատ քիչ անգամ, ինչպէս յայտնի է կերա-
կուրներու ցուցակէն. անշուշտ կլիմային տա-
քութիւնն է այդ բանին պատճառը: Գան-
ձակի գիւղացիներն ընդհանրապէս շատակեր
են, «օրական չորս անգամ են հաց ուտում»: Ուսելու
եղանակին մէջ Նոյնպէս գեռ նա-
հապետական դրութեամբ կ'երթան. «կերա-
կուրը մատուցանում են մի ամանի մէջ
ածած և բուլըր սկսում են նրա միջից ու-
տել». իսկ պատառճաղի և անձնոցի դո-
ծածութիւնը գեռ նոր կը սկսի մտնել անոնց
մէջ: Կերակուրներու անուններուն հետ կան
նաեւ փրաքանչիւրին պատրաստութեան կեր-
պերը: — Հիւանդոքաբէն և առողջոքաբէն վեր-
նագրով հատուածէն կը տեղեկանանք, թէ
Գանձակի գաւառին առանձնայատուկ են
շերմը և իր—եալաքսիս (bouton d'Alep).
զարմանալի է, որ մինչպէս գիւղերուն մէջ
հասարակաց հիւանդանոցներ և բուժարաններ
կան, բուն քաղաքին մէջ և ոչ մէկ հատ
կայ: Ինչպէս մեր մէջ շատ կողմեր, այսպէս
նաեւ հոս, սովորական բժիշկներն են՝ «տատ-
մէրները», սափրիչները, և «գրբաց»ները.
և գրեթէ ամէն ընտանեաց մէջ պառանքեր
և ծերութիւն են սովորական հիւանդութեանց
բժիշկները, որոնք իրենց որպիւոյ և թոռանց
ժառանգութիւն կը ձգեն բժշկական գիտու-
թիւնին: Ժողովրդական դեղերուն մէջ կան

այնպիսիներ, որոնք կարծես հիւանդութիւնը սաստկացնելու կը ծառայեն. ինչպէս ջերմին գեղն է, «Սառը աղբիւրներում լողանալ. լողանալիս յանկարծ սառն ջուր ամել վերաները». մրսելուն գեղն է, «Սառուց ուտեցնել». կան նաեւ գեղեր, որոնք գործածութեան մէջ են ուրիշ տեղեր ալ, ինչպէս աստաճառակն, «Երեսման, մեխակ, պղպեղ միասին խառնում, ծեծում, քաջախոտ բամբակի վրայ ցանում և դնում են ցաւոյ ատմին». կամ, «Մի քիչ մեխակ եփում են և ջրով բերանը ողողում», և այլն. (ԼՂ 316—324) : Տարօրինակ է այն սովորութիւնը, որով «Երբ սկսվում է հոգեվարքը, մահը դիրացնելու համար՝ վերցնում են մեծնողի զլխի տակից բարձը, բաց են անում պատուհանները». իսկ միւս սովորութիւնը անգույթ է և մարդու բնական զգացմանց հակառակ, որով «մեռած թուլէին մինչդեռ անեցիները լաց են լինում և ողբում, աւելի սրտուս և անտարբերները դիտում են մեռելին, եթէ աչքը բաց է մնացել, իսկոյն մի քիչ հոգ են ածում վերան տրոգում և փակում, հաւատալով՝ որ նա աշխարհից կշտացած չէ եղել և միայն հոգով կարող է կշտանալ». կարծես հեթանոսութեան միացորդներ են ասոնք :

Երբ կը կարգադրէր Գանձակի գաւառին Հառաքի մասը, շատ աւելի սնոստապաշտ կը գտնենք գանձակեցին՝ քան բուլանլիցի և համշէնցի հայր. կարծես, կոտպաշտութեան պարերուն մէջ, հին Եգիպտոսի մէկ անկիւնն է որ կ'այցեցենք : Այն ամէն բան որ կը շրջապատէ զինքը, աստուածանալու իրաւունք մը կը ստանայ անոր երեւակայութեան մէջ, սրբազան որ դառնայ գանձակեցւոյն համար, և յատկէ յարգանքի պաշտօն մը կ'ընդունի : Լեռները, ժայռերը, քարերը, աղբիւրները մէկ մէկ ուխտասողիներ են, ուր կը վազէ ժողովուրդը բժշկութեան մը համար կամ իրեն մէկ խնդիրը բնուանելու : Անոնց շուրջը կը հաւաքուի, տարւոյն սահմանուած օրերուն մէջ, ցաւազարներու բազմութիւն մը, որ ասանց սփոփանք մը գտնելու ցաւերուն, նոյն վիճակի մէջ ետ կը դառնայ՝ ինչպէս եկեր էր, և սակայն

յամատուութեամբ կը շարունակէ մնալ իրեն մղար համոզման մէջ : Նայեալիս պաշտամունքներով կը յարգուին նաեւ կրակը, — որու մասին բազմաթիւ տեղորոշապաշտութիւններ ունին, որոնք՝ ինչպէս հեղինակն ալ կ'ընէ կրակապաշտութեան մնացորդներ են (ԼՂ 333), — ծառերէն և կենդանիներէն մի քանի տեսակները, որոնք սուրբ կը համարուին, և անոնց՝ և է ֆետա կամ անարգանք հասցունելը՝ սրբապղծութիւն մ'է, որ երբէք անպատիւ չէ մնացած, ինչպէս կը հաւատայ ուսմիկը : Շատ հետաքրքրական է կարգաւայդ պաշտամանց վրայ գրուած ԼՂերը, զորոնք զուարճալի կ'ընեն ժողովրդական և բեւակայութեան հնարած հաղարումէկ պատմութիւնը (ԼՂ 329—343) : Ի հարկէ երկինք և երկնաւոր մարմինք, իրենց բարձրութեան և պայծառութեան պատճառաւ, որով կը շլացնեն ժողովրդեան աչքը և լոյս և ջերմութիւն կը սփռեն, աւելի եւս ջերմ պաշտամանց առարկայ պիտի դառնային թնուութեան ամէն մէկ երեւոյթ՝ ունի իրեն առանձին պատմութիւնը. օրինակ իմե, թէ ինչու արեգակն այնչափ հեռու է երկրէն, ինչու արեւը ցորեկ՝ և լուսինը գիշեր ժամանակ կ'երեւին, ի՞նչ բանէ յառաջ կու գան որոտում, կայծակ, անձրեւ կամ երաշտ. ինչ միջոցներ կան անոնցմէ չի ֆետաւելու համար, և այլն. չար ոգիներու կամ սատանաներու մասին աւանդութիւններ, հրէշներու, ուրուականներու պատմութիւններ, որոնք աւելի կամ նուազ գրեթէ ամէն տեղ կը գտնուին, այլեւայլ կերպարանափոխութեանց ներքեւ (ԼՂ 344—354) : Բնորոշ ալ պատմութիւնը շաղակրատանք, որոցմով կը խանդարեն տղայոց երեւակայութիւնը, և տկար և հիւանդոտ մաքեր կը հասցունեն. տեղն է Խորենացւոյն հետ ըսելու. «Ո՛հ, կարի է աստասպելս» : Գանձակեցւոց երկու զխաւար պաշտպան Սուրբերն են, «Արթն ճգնաւոր» որ երաշտէն կ'ազատէ զիրենք, և «Պաշտ կամ Պանտայէն», որ իր նիգակով հրէշներու հարուածներէն կը պահէ զիրենք (ԼՂ 352—356). այս Սուրբերը Գանձակի գաւառէն դուրս ճանչցուած չեն : Կախարդաբան և ճախարաշարմանց մէջ կան այն-

պիսիներ, որոնք կ'երեւի Գանձակեցոց սեփականութիւն են. ինչպէս «Գրբաց Յակոբի» ճարտարութիւնը, որ քանի մը անոճ բաւերով կ'ազատէ դաշտերը կարկուտի հարուածներէն (էջ 357). Եւրոպացիք զեռ չի կրցաւ միջոց մը գտնել կարկուտին առջեւն առնելու, հարկ է որ բանանցի «Գրբաց Յակոբ»ը — եթէ ողջ է — հրատարակէ իրեն գիւտը յօգուտ մարդկութեան . . . Համէնցոց նման, Գանձակեցիք ալ համոզուած են՝ թէ տարւոյն մէջ կայ գիշեր մը — երջանիկ գիշեր — յորում վազուկ ջրերը կանգ կ'առնուն մի րոպէ, «եթէ այդ միջոցին մի որ եւ է իր գննել ջուրը, խնդին ոսկի կամ արծաթ կը գտնայ. եթէ քար գնեն, դա ամէն տեսակ հիւանդութիւններ բուժելու շնորհը կը ստանայ». Համէնցիք՝ ծարղեմուտի կամ տարւոյն վերջին գիշերուան համար կ'ըսեն զայլ, Գանձակեցիք՝ ճարգալուցի գիշերուան համար: Տոներուն առթիւ ունին ասոնք մի քանի գեղեցիկ սովորութիւններ, բայց ունին նաեւ այնպիսիներ՝ որոնք բոլորովին անպատշաճ են, մանաւանդ սրբազան օրերու և տեղերու մէջ, ինչպէս են, եկեղեցւոյ մէջ կերակուր ուտել միասին Աւագ ուրբաթ օրը, և մի քանի երիտասարդներու «եկեղեցւոյ մէջ թուղթ խաղալը», որոնց առջեւը առնուլը եկեղեցական իշխանութեան պարտականութիւնն է:

Այս գեղեցիկ յօդուածը կը վերջացնէ Պ. Լայպիան՝ Երգերով, որ Փիփի և անոր շըրջակայ գիւղերուն կը պատկանի: Ամբողջ գրքին իւր վերջաբան կը կազմին Բասենի Ժողովրդական երգեր, զոր հաւաքեր է Արամ Չարուզ, իւր յաւելումով իրուած է գրքին վերջը՝ Ռատոնկ ուսուցչապետին Մարգարանութեան վրայ հմուտ ուսումնասիրութեան մը Ե դուրսը, որուն մէջ ընդհանուր մարդկութեան կ'օրհնենք ուր կը խօսուի:

Այս համառօտ ակնարկը կը վերջացնենք, յայտնելով յարգելի հրատարակչին մեր ուրախակցութիւնը և համակրանաց ջերմ զգացումները, փոխանակ այն անդին ծառայութեան՝ զոր կը մատուցանէ մեր ազգային գրականութեան՝ իրեն օգտաւահ հանդիսին ձեռքով:

Հ. ՅՈՎՀ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԱՐՏԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հայութիւնը զեռ աշտ է քաղաքական և յաստիպղիմական տեսակէտով. անոր սկափումը կարելի չէ ձեռք բերել խռոցիկ մեղեդիներով, կամ խնկարոյր վիպասանութիւններով. այլ հաղորդելով առողջ, ցնցող, անսխեմեմ, բայց զօրաւոր գաղափարներ: Այժմ մեր օրական լրագրութիւնը այս տեսակ առաջնորդող ծառայութեան մը այնքան չի պարագայի՝ որպէս ամսական կամ կիսամսեայ թերթերը, և փութանք ընելու որ Ա. Բարսիսանեանի «Մամուլ»ը բացառութիւն մ'է և արդիւնաւոր «Համալսարան» գիտական թերթը, յօգուտ ազգին յոռաշարժութեան, իր պրակներէն մի առաջնորդող յօդուած պակաս չընեն, և անոր գաղափարներէն մի քանին՝ ողջամիտ կը գտնենք: Ժամանակին մենք «Բազմադէպ»ի էջերուն մէջ ցուցուցիք լրագրական մենամարտութեան տխուր արդիւնքը և արաստահմանի ազգային մամուլն ոչ այնքան զոհաբուցիչ վիճակը. այս ամենուն նկատմամբ՝ «Համալսարան»ը մեզի համակարծիք կը գտնուի, և նոյն ինքը կը պահանջէ դեռ ու դարձեալ լինել այդ ոչ ազգային ուղղութեան: Մենք մի և նոյն խնդրոց վրայ չենք ուզեր երկրորդ անգամ ծանրանալ, և միայն նկատողութեան կ'առնենք «Համալսարան»ի այն խրատական տողերն, զորս կ'ուղղէ արաստահմանի ազգային լրագրութեան.

«Եթէ չունենք զբելու պաշար, կը վստահօտար հիանալի հանգիսներ: Անոնց մէջէն ընտրովի քաղելու է յառաջագիտութեան և նպատակալարմար մտէն կարգի անշարար յօդուածները և թարգմանաբար նետել հասարակութեան առջեւ. մեր խոնարհամտութիւնը թող ըլլայ օտարներէն փոխ առնել էն բանի որ կարօտ ենք»:

Այս, փոխ առնենք օտարէն գրականութեան այն մասերն, որոնք մեր կենաց և զարգացման կարեւոր են: Արտասահմանի ազգային լրագրութիւնը շատ դիւրաւ կրնայ այդ գրական ծառայութիւնը ընծայել ազգութեան: Ազգային գրական պատմութիւնը վկայ կը հանդիսանայ, որ մեր նախնի մատենագրութեան հիմնադիրք՝ աւելի օտարին մտաց ամենէն գեղեցիկ զարդերովն ճոխացուած են հայ գրականութիւնը՝ քան թէ ինքնազիր